

**Staathuishoudkunde en Statistiek
aan de universiteit van Utrecht van 1636 tot 2000
van scholastiek naar domeingericht**

Afscheidscollege
20 november 2002

Prof. dr. C.K.F. Nieuwenburg, EMERITUS hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek,
Universiteit Utrecht, 1971-2002

Voorwoord van de redactie

Op 20 november 2002 nam Kees Nieuwenburg met een rede in de aula van de Universiteit Utrecht afscheid als hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek. Daarmee kwam niet alleen een einde aan een hoogleraarschap van meer dan dertig jaar, maar ook aan een leerstoel die 187 jaar tevoren was ingesteld. Het opheffen van de leerstoel betekende echter ook een nieuw begin: niet langer zouden er economische leerstoelen zijn als een soort aanhangsel van de juridische faculteit, maar in Utrecht zou voortaan een volwaardige economieopleiding bestaan.

Ook voor Kees Nieuwenburg zou het emeritaat niet het einde van een loopbaan zijn, maar tevens het begin van een nieuw studieterrein. De afscheidsoratie was er het eerste teken van: de geschiedenis van de economiebeoefening in Utrecht. De bedoeling was dat deze rede zou worden omgewerkt en uitgebreid om een antwoord te geven op de vraag waarom de economische wetenschap al eeuwenlang aan de Utrechtse universiteit beoefend werd, maar dit desondanks pas in het jaar 2000 tot een zelfstandige studierichting economie heeft geleid. Samen met de Commissie Geschiedschrijving Universiteit Utrecht waren er dienaangaande plannen gemaakt en werd het College van Bestuur bij het project betrokken. Omdat er al voorwerk was verricht voor de afscheidsrede, werd gedacht aan een boek dat binnen een jaar of twee zou kunnen verschijnen.

Het mocht niet zo zijn. Op 11 februari 2003 is Kees Nieuwenburg overleden. Het boek van zijn hand zou er niet meer komen, maar ook de rede bleef onuitgegeven. In het voorjaar van 2003 ontstond echter het idee om toch in ieder geval iets te doen met de afscheidsrede.

Ondergetekenden boden aan de tekst te redigeren, die zich weliswaar als een uit te spreken tekst in verschillende versies in de nalatenschap bevond, maar die niet persklaar te noemen viel. De interpunctie en een aantal zinswendingen waren duidelijk bedoeld als retorische stijlmiddelen, om vanaf het spreekgestoelte het publiek bij de les te houden. Ook niet alle bronverwijzingen stonden op papier.

Wij hebben daarom twee dingen gedaan. In de eerste plaats werd hier en daar een zin licht aangepast om de retorische elementen wat terug te brengen. In de tweede plaats is de annotatie aangevuld. Uiteindelijk is de tekst niet noemenswaardig anders dan zoals Kees Nieuwenburg die heeft bedoeld.

Rest ons onze dank uit te spreken aan Prof.dr. Jacques Siegers voor het schrijven van een In Memoriam, aan het Tjalling C. Koopmans Instituut en de Utrecht School of Economics dat zij deze publicatie hebben willen uitgeven, en aan het College van Bestuur van de Universiteit voor zijn financiële steun. Tenslotte bedanken wij mevrouw Winnie Nieuwenburg die het materiaal uit de nalatenschap van haar man beschikbaar heeft gesteld.

Annette van den Berg

Leen Dorsman

Utrecht, augustus 2003

KEES NIEUWENBURG*

Kees Nieuwenburg werd geboren op 2 november 1937 in Utrecht als Cornelis Karel Frederik. De lagere school te Amsterdam doorliep hij naar eigen zeggen met enige moeite. Later bleek dat sprake was van dyslexie, maar dat werd toentertijd niet onderkend. Niettemin slaagde Kees voor het toelatingsexamen van de HBS-A. De keuze voor de A-richting, met de nadruk op talen en boekhouden, in plaats van de B-richting, met de nadruk op wis- en natuurkunde, viel automatisch omdat ook zijn vader de A-richting had gedaan. Ook op de HBS wilde het aanvankelijk niet vlotten, maar geleidelijk ging het beter en in 1956 behaalde Kees met goede cijfers het eindexamen.

Na de middelbare school ging Kees' belangstelling uit naar het bedrijfsleven. Daarom volgde hij de eenjarige vervolgopleiding op de HBS-A: de Economische Opleiding Praktijk Bedrijfsleven (EOPB). Tijdens dat jaar ontstond de gedachte economie te gaan studeren. Dat was overigens geen eerste keus, want liever had Kees geschiedenis of kunstgeschiedenis gedaan, maar het toenmalige vereiste van gymnasium als vooropleiding verhinderde dat. Toen Kees in 1957 de EOPB afrondde, was de Koude Oorlog op een hoogtepunt. Studietoelating voor de militaire dienstplicht werd niet verleend en Kees kwam terecht bij de School voor Reserve Officieren. Na twee jaar zwaaide hij af als tweede luitenant der militaire administratie van de landmacht.

In het voorjaar van 1959 kwam Kees uit militaire dienst met het voornemen om accountant te worden. Daarom zocht hij een baan als assistent-accountant. Hij moest wel werken naast zijn studie, omdat de studiebeurs van 1200 gulden per jaar onvoldoende was om van te leven. Het werk als assistent-accountant ervoer hij als heel nuttig, omdat hij daardoor na twee jaar wist dat zijn roeping niet lag in het beroep van accountant. Daarom gooide hij het roer om en koos hij voor de studie algemene economie aan de Universiteit van Amsterdam. Heel tegenstrijdig in feite, gezien zijn vooropleiding en belangstelling, koos hij na het kandidaatsexamen in 1962 voor de kwantitatieve studierichting met als hoofdvakken econometrie, statistische analyse en wiskundige economie. De benodigde wiskunde had hij inmiddels bijgespijkerd. Daarnaast nam hij als economische vakken in zijn pakket op: geld-, krediet- en bankwezen, macro-economie en openbare financiën.

Na zijn kandidaatsexamen in 1962 was Kees werkzaam als student-assistent en als afroepkracht avant la lettre bij de Nederlandsche Bank. Hij raakte geboeid door monetaire problemen, vermoedelijk omdat het begrijpen daarvan enig historisch besef vereist.

Na zijn doctoraalexamen in 1965 trad Kees in dienst van het Instituut voor Actuarie en Econometrie van de Universiteit van Amsterdam, waar prof. Cramer zijn promotor werd. Kees combineerde het econometrische met het monetaire en promoveerde in 1969 op het proefschrift *Het liquiditeitsbezit van gezinshuishoudingen in Nederland*. De dissertatie trok de aandacht, vooral het eerste hoofdstuk waarin hij liet zien dat een groot deel van het geld in

ons land statistisch zoek was. Deze constatering inspireerde vele onderzoekers tot het doen van onderzoek naar het verdwenen geld. De term “zwarte circuit” werd geboren. Daarnaast reageerde de Nederlandsche Bank op de door Kees geformuleerde kritiek. Het ging om een door hem geconstateerde inconsequentie in het denken van de Bank over de omvang van de gewenste deviezenvoorraad die Nederland diende aan te houden. Het beleid werd op dit punt herzien.

Na zijn promotie kon Kees kiezen uit een viertal banen: blijven op het Instituut voor Actuarial en Econometrie van de Universiteit van Amsterdam, fundamenteel onderzoek doen bij de Nederlandsche Bank, lector economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, of plaatsvervangend directeur van het Economisch Bureau van de Amro Bank. Hij koos voor het laatste, omdat het met name de combinatie van commerciële praktijk en wetenschap was die hem trok.

Ten tijde van zijn werk bij de Amro Bank kwam het Keynesiaanse paradigma in het economisch denken steeds zwaarder onder vuur te liggen. Dat kwam vooral omdat dit paradigma geen oplossing bleek te kunnen bieden voor de maatschappelijke problemen van die tijd. Daardoor kregen concurrerende theorieën een kans hun gelijk te bewijzen. Met name ging het om monetaristisch georiënteerde theorieën die pretendeerden veel beter dan het Keynesianisme een diagnose en een receptuur te kunnen bieden voor de ongewone combinatie van oplopende inflatie en werkloosheid. In zijn publicaties uit die tijd analyseerde Kees de concurrerende economische theorieën en verbond daaraan beleidsmatige conclusies. Bijvoorbeeld de conclusie dat in het economische beleid veel meer aandacht zou moeten worden geschonken aan de invloed van monetaire factoren dan gebruikelijk was.

Bij de Amro Bank kreeg Kees volop de ruimte om te publiceren. In 1971 leidde dat tot een uitnodiging te solliciteren naar de vacature-Oort in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit van Utrecht. Na zijn benoeming in datzelfde jaar hield hij op 28 maart 1973 zijn oratie. Achter de simpele titel *Geld en economische activiteit* ging een vlijmscherpe analyse schuil van het monetarisme, of beter, van de verschillende verschijningsvormen daarvan. Die laatste toevoeging is tekenend voor de wijze waarop Kees onderzoek placht te doen: ragfijne analyses met oog voor detail, maar zonder de grote lijnen uit het oog te verliezen.

Wat Kees aantrok in de leerstoel Staathuishoudkunde en Statistiek was vooral het generalistische karakter, dat wil zeggen het niet vastgepind worden op een beperkt onderdeel van de economiebeoefening. Dat is ook tot uiting gekomen in zijn publicaties, die uiteenlopende onderwerpen betreffen als monetaire economie, openbare financiën, sociale zekerheid, industriepolitiek, beleggingsbeleid van institutionele beleggers en internationale economie.

Kees stond op methodologische gronden erg kritisch tegenover het gebruik van complexe Keynesiaanse modellen van vaak een zeer groot aantal vergelijkingen voor het doorrekenen

van beleidseffecten, zoals het Centraal Planbureau deed. Achter die complexe modellen ging de opvatting schuil dat de maatschappij met een verfijnd instrumentarium in elke politiek gewenste richting kon worden gestuurd. Een gedachte die met name door de toenmalige minister-president Den Uyl werd aangehangen. Kees geloofde niet in de “fine tuning” door de overheid van maatschappelijke ontwikkelingen. Daarom had hij ook geen vertrouwen in de effecten van wetgeving die beoogde maatschappelijke sturing te geven aan investeringen en inkomensontwikkelingen. Zo toonde hij in 1979 analytisch aan dat de in dat jaar wettelijk ingevoerde koppeling van sociale uitkeringen aan de lonen gedoemd was te mislukken. Kees kreeg al snel zijn gelijk, want al in het eerste jaar dat de betreffende wet zou moeten worden toegepast, werd deze door de minister buiten werking gesteld.

Om aan te tonen dat kleine, robuuste economische modellen veelal beter voorspellen dan zeer complexe modellen, deed Kees een empirisch onderzoek naar de factoren die de rentestand bepalen. De rentevergelijking was een dermate betrouwbare voorspeller dat het Centraal Planbureau de vergelijking ging gebruiken.

Zijn generalistische benadering belette Kees overigens niet om in de periode 1974-1978 een gespecialiseerd buitengewoon hoogleraarschap Geld-, Krediet- en Bankwezen te vervullen aan zowel de Universiteit van Amsterdam als aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Toen echter een keuze moest worden gemaakt, koos hij zonder aarzelingen voor zijn Utrechtse leerstoel.

Kees' bancaire achtergrond in theorie en praktijk leidde in 1973 tot een benoeming als onafhankelijk lid van de Sociale Verzekeringsraad. In 1980 werd hij benoemd tot plaatsvervangend voorzitter. Eind 1994 trad hij af toen de SVR werd omgezet in de CTSV. Daaraan voorafgaand had hij voor de parlementaire enquêtecommissie inzake de sociale zekerheid verantwoording afgelegd voor zijn bestuurlijke handelingen. Dat bleef voor hem zonder gevolgen, omdat hij in de jaren rond 1980 in een aantal artikelen reeds had uiteengezet waarom de sociale zekerheid zou vastlopen. Ten tijde van de publicatie werden de artikelen genegeerd door de verantwoordelijke politici, maar in 1993 voelde hij zich alsnog van politieke zijde in het gelijk gesteld. Dit met name ook omdat een van de aanbevelingen van de parlementaire enquêtecommissie luidde een strikte scheiding tussen bestuur, uitvoering en toezicht aan te brengen, als door Kees al in 1980 bepleit.

Ook in een andere publieke functie kreeg Kees de gelegenheid beleid met theorie te verbinden. In 1978 werd hij benoemd tot kroonlid van de Sociaal-Economische Raad. Hij bleef dat tot 1996. In 1983 volgde zijn benoeming tot lid van de Commissie van Economische Deskundigen van de SER, die jaarlijks een beleidsmatig rapport uitbrengt over actuele economisch ontwikkelingen. In de periode 1980-1996 was hij bovendien lid van het dagelijks bestuur van de SER.

Tot de vele vermeldenswaardige feiten behoort dat Kees in zijn functie van kroonlid van de SER tweemaal een bezoek bracht aan de Volksrepubliek China: in 1988 als delegatielid en in

1993 als delegatieleider. Beide bezoeken vonden plaats op uitnodiging van de Chinese autoriteiten die zeer geïnteresseerd waren in het functioneren van de Nederlandse overlegeconomie. Dit leidde onder meer tot een goede persoonlijke relatie met de Chinese ambassade in Den Haag, waar Kees in talloze voordrachten de Chinezen de werking van de westerse markteconomie nader verduidelijkte. Daarbij benadrukte hij met name het aspect dat economische vrijheid en politieke vrijheid een siamese tweeling vormen.

Van zijn onafhankelijkheid werd ook gebruik gemaakt door departementen, met name voor kwesties die interdepartementaal gevoelig lagen. Zo was Kees onafhankelijk voorzitter van de interdepartementale werkgroep Marktwerking, Deregulering en Wetgevingskwaliteit die een onderzoek instelde naar het assurantiebemiddelingsbedrijf.

Ook het bedrijfsleven deed in toenemende mate een beroep op Kees' expertise op het snijvlak van theorie en praktijk. In een aantal gevallen kwamen de verzoeken van oud-studenten van hem. Met name vanwege de steeds fellere internationale concurrentie heeft het bedrijfsleven behoefte aan praktisch ingestelde wetenschappers die de vertaalslag kunnen maken van de internationale ontwikkelingen naar het bedrijfsbeleid. Zo raakte Kees betrokken bij een groot aantal bedrijven en bedrijfstakken, waaronder de gas- en aardolie-industrie en hun toeleveranciers, de sierteelt, de transportsector, de biotechnologie, machinebouw, maar vooral ook de financiële sector, zoals pensioenfondsen, banken, verzekeringsbedrijven en effectencommissarissen. In dat kader vervulde hij ook een groot aantal commissariaten. Dat alles was voor zijn studenten niet alleen van voordeel vanwege de verwerking van zijn daarmee opgedane ervaringen in het onderwijs, maar ook omdat hij hen regelmatig kon attenderen op vacatures.

Ondanks het feit dat Kees voortdurend intensief werkzaam was op het snijvlak van overheids- en bedrijfsbeleid enerzijds en wetenschap anderzijds, heeft hij nooit de behoefte gevoeld de overstap te maken van universiteit naar een departement of een bedrijf. Het waren met name de onafhankelijkheid die het functioneren vanuit een universiteit hem bood en de boeiendheid van het doceren die daaraan ten grondslag lagen.

In zijn laatste Utrechtse jaren hield Kees zich op uitnodiging van het College van Bestuur bezig met de geschiedschrijving van de economiebeoefening aan de Universiteit Utrecht. En zo kwam hij via een omweg alsnog terecht bij zijn oorspronkelijke roeping: de geschiedenis. Die omweg was misschien ook wel onontbeerlijk om de geschiedenis van de economiebeoefening te kunnen beschrijven en te kunnen analyseren, want daar is economische kennis voor nodig. En met name kennis en ervaring met betrekking tot de wisselwerking tussen de wetenschappelijke economiebeoefening en het beleid.

In 1996 was Kees 25 jaar als hoogleraar aan de Universiteit Utrecht verbonden, waaraan publiekelijk aandacht werd besteed. De waardering voor Kees, voor zijn werk en zijn persoon, werd overduidelijk gemanifesteerd door de overvolle aula en door de toespraak van prof.

Quené, oud-voorzitter van de SER. In datzelfde jaar werd Kees vanwege zijn verdiensten voor wetenschap en samenleving benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Op 1 november 2002 ging Kees met emeritaat. Zijn afscheidsrede over “Staathuishoudkunde en statistiek aan de Universiteit Utrecht van 1636 tot 2000” was voor een groot publiek een waar genoegen.

Bewust liet Kees werkzaamheden overlappen, zodat hij kennis kon gebruiken voor zowel colleges, publicaties als overige werkzaamheden. Daardoor creëerde hij ruimte voor gezinsleven en hobby's. Zo was hij gedurende vijftien jaar algemeen penningmeester van de Maatschappij ter Bevordering van de Toonkunst, curator van de Europese wisselleerstoel Transplantatiekunde en vele jaren beoefenaar van de roeisport. Kees mag dan erg efficiënt met zijn tijd zijn omgegaan, de veelheid van activiteiten die hij ondernam, blijft bewonderenswaardig. Dit temeer als wordt bedacht dat hij de laatste ruim twintig jaar van zijn leven te maken had met zeer ernstige fysieke ongemakken.

Werk en hobby's speelden in het leven van Kees een buitengewoon grote rol, maar: niet de belangrijkste rol. Die was weggelegd voor zijn vrouw Winnie en zijn kinderen Karin en Robert.

Kees was een veelzijdig en beminnelijk man, die ieder, zowel studenten als collega's, de ruimte gaf zich te ontplooiën. Zij zijn hem daar blijvend erkentelijk voor.

Jacques Siegers

* Deze tekst vormt een bewerking en uitbreiding van de biografische schets die Kees Nieuwenburg zelf in 1996 schreef.

Publicaties van Prof. dr. C.K.F. Nieuwenburg

- ‘Actuele en berekende kapitaalmarktrente’, met M. Koeman. In: *Maandschrift Economie* 33 (1968) p. 185-189.
- Het liquiditeitsbezit van gezinshuishoudingen in Nederland* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam, Deventer 1969).
- ‘Het macro- en micro-economisch houderschap van liquiditeiten’, in: *Bank- en effectenbedrijf* 18, no.4, (1969) p. 13-16.
- ‘New evidence on the determinants of the demand for money: an empirical study of Dutch households’, in: *European Economic Review* 1, no.2 (Winter 1969) p. 257-274.
- ‘Is het geldaanbod wel zo belangrijk?’, in: *Economisch Statistische Berichten* 55, no.2740 (1970) p. 355-356.
- ‘Milton Friedman en de monetaire politiek’, in: *Economisch Kwartaaloverzicht AMRO-bank* no.21 (juni 1970) p. 5-14.
Vertaling: ‘Friedman’s monetary policy: chimera or cure’(I), in: *Atlantic Observer* 32, no.10 (1970) p. 13-15
‘Friedman’s monetary policy: chimera or cure’(II), in: *Atlantic Observer* 32, no.11 (1970) p. 14-16
Vertaling: ‘Milton Friedman et la politique monétaire’, in: *Banque* 293 (1971) p. 153-159.
- ‘Monetaire zwartkijkers en de Amerikaanse politiek’, in: *Economisch Statistische Berichten* 55, no.2753 (1970) p. 647-649.
- ‘De Nederlandse Bank en haar normbesef’, in: *Economisch Statistische Berichten* 55, no.2769 (1970) p. 1039-1040.
- ‘Overheidskrediet’, ‘Overheidsuitgaven’, diverse lemma’s in: *Encyclopedie van de Bedrijfseconomie* deel I, (1970) onder meer p. 308-309, 309-312.
- ‘Conjuncturele en structurele kasreserve’, in: *Economisch Statistische Berichten* 56, no.2789 (1971) p. 254-257.
- ‘Effectiviteit van de monetaire politiek’, in: *Economisch Statistische Berichten* 56, no.2806 (1971) p. 644-655.
- Recensie van: *The Competition for Savings*, door G.K. Kardouche (New York 1969), in: *De Economist* 119, no.3 (1971) p. 374-376.
- Geld en economische activiteit* (Inaugurele rede Universiteit Utrecht, Kluwer, Deventer 1973).
- ‘Een vorm van modern monetarisme’, in: *Maandschrift Economie* 37, no.12 (1973) p. 537-569.

- ‘De kapitaalmarktrente in Nederland: een empirisch onderzoek’, met H.J. Leemreize. In: *Economisch Kwartaaloverzicht, AMRO Bank* (April 1974) p. 5-16.
- ‘Geld- en Kredietaanbodfuncties’, in: *Onderzoeksnotitie no.18*, Vakgroep macro-economie Faculteit der Economische Wetenschappen, UvA (1975).
- ‘Financieringsspanningen in de Nederlandse economie’, in: *Bondsspaarbank* (1976).
- ‘Geld en economische activiteit, geheel herziene versie’, in: *Economische theorie en economische politiek in discussie*, W. Driehuis (red.) (Stenfert Kroese, Leiden 1977) p. 235-275.
- ‘Aan werktijdverkorting zitten zeer bedenkelijke aspecten’, in: *Utrechts Nieuwsblad* (28-09-1978).
- ‘Enige macro-economische aspecten van arbeidsverkorting’, in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 34, no.1 (1979) p. 36-46
- Recensie van: Sociale zekerheid in een periode van economische overgang, G.M.J. Veldkamp (red.) (Kluwer, Deventer 1978), in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 34, no.2 (1979) p. 134-136.
- ‘Geen reden tot optimisme’, in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 34. no.4 (1979) p. 254-256.
- Arbeidstijdverkorting en Werkgelegenheid*, pre-advies voor het Nederlands Instituut voor Directeuren (11-04-1979).
- ‘De problemen beginnen pas in 1981’, in: *Nieuwsnet*, week 15 (1979) p. 60.
- ‘Kabinet schuift de zaken voor zich uit’, in: *Nieuwsnet*, week 25 (1979) p. 56.
- Recensie van: Op weg naar een economische theorie van de sociale zekerheid, door B. le Blanc (Kluwer, Deventer 1978), in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 35, no.1 (1980) p. 93.
- ‘Koppelingsmechanismen en collectieve uitgaven’, in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 35, no.4 (1980) p. 279-291
- Recensie van: Minder werk, meer werk, door S.A. Levitan en R.S. Belous (Kluwer, Deventer 1979), in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 35, no.5 (1980) p. 423.
- ‘Besluitvorming in de sociale verzekeringen’, in: *Economisch Statistische Berichten* 65 no.3276 (1980) p. 1150-1157.
- ‘Naar een geëmancipeerde arbeidsverdeling (I)’, met J.J. Siegers. In: *Economisch Statistische Berichten* 66, no.3311 (1981) p. 620-625.
- ‘Naar een geëmancipeerde arbeidsverdeling (II)’, met J.J. Siegers. In: *Economisch Statistische*

Berichten 66, no.3312 (1981) p. 652-658.

‘Arbeidsongeschiktheid bij gehuwden’, met J.J. Siegers. In: *Economisch Statistische Berichten* 66, no. 3314 (1981) p. 700-703.

‘Inkomensbeleid in de collectieve sector (I, II, III)’, in: *Bondsblad, Nederlandse Bond van Gemeentelijke ambtenaren* (7, 14 en 21-10-1981)
Ook onder de titel: ‘Ambtenaren en het trendbeleid’, in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 37, no.4 (1985) p. 227-245.

‘De dreigende ineenstorting van de sociale zekerheid: analyse en prognose’, in: A. Heertje en E. van der Wolk (red.), *Werkloosheid: verworping en verwachting* (Keesing Boeken, Amsterdam, 1982).

‘Ouderschapsverlof: voorstel voor een wettelijke regeling’, met J.J. Siegers. In: *Economisch Statistische Berichten* 67, no. 3368 (1982) p. 844-849.

‘Bevriezen lonen is een onzinnig plan’, in: *Utrechts Nieuwsblad* (04-09-1982).

‘Privatisering sociale zekerheid’, in: *Privatisering: raakvlakken tussen het sociale en particuliere verzekeringsbedrijf* (Amersfoort, 1983) p. 28-47.

‘De invloed van het stelsel van sociale zekerheid op de hoogte en de verdeling van de werkloosheid: een maatschappelijke discriminatie’, in: C.K.F. Nieuwenburg, K. Hellingman, G. Faber, e.a (red), *Bedrijven in moeilijkheden* (Tjeenk Willink, Zwolle 1984) p. 1-15.

Economische orde en beleid: twintig jaren sociaal-economisch beleid. Bundel ter gelegenheid van het aftreden van dr. J. W. de Pous als voorzitter van de Sociaal-Economische Raad (1964-1984), onder redactie van C. de Galan, C.K.F. Nieuwenburg, M.G. Rood (Kluwer, Deventer 1985)

Enkele aspecten van het WRR-stelsel van sociale zekerheid, Onderzoeksrapport EI (1985).

‘Ouderschap en betaalde arbeid’, met J.J. Siegers. In: *Economisch Statistische Berichten* 71, no.3546 (1986) p. 258-260.

‘Recht als norm en inspiratie in het sociaal-economisch beleid’, met J.J. Siegers. In: *Recht als norm en aspiratie* (Ars Aequi Libri, Nijmegen 1986) 214-227.

‘Pensioenen, arbeidskosten en het aanbod van risicodragend vermogen’, in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 42, no.1 (1987) p. 39.

‘Rechtseconomie in de jaren negentig’, met G. Faber, K.H.L. van Mens, J.J. Schippers en J.J. Siegers. In: *Op zoek naar juridisch onderzoek in de jaren negentig* (NISER, 1989) 73-83.

‘Doelstelling en effecten van de schuldpolitiek’, in: *NIBE* (09-1989) p. 54-56.

Trends in de wereldeconomie (Paper, ingebracht op een seminar van Comdes, Trends in de wereldeconomie, 's-Hertogenbosch, 22 Mei 1990).

'Fiscus en arbeidsmarktparticipatie door vrouwen', met Y.K. Grift en J.J. Siegers. In: *Economisch Statistische Berichten* 75, no.3773 (1990) p. 822-824.

'Financieringstekorten, staatsschuld en rentelasten', in: *Bank- en Effectenbedrijf* 39, no. 1-2 (1990) p. 18.

'Stabilisatiepolitiek in de jaren negentig', met J.H.M. Donders. In: *Economisch Statistische Berichten* 75, no.3774 (1990) p. 832-835.

'De wereldeconomie en de Golfcrisis', in: *Economisch Statistische Berichten* 75, no.3775 (1990) p. 856-859.

'Loonkosten, inkomenskoppelingen en Europa 1992', in: *Van alle kanten bekeken*, W.J.P.M. Fase en Th.M. Snelders (red.), (Sociale Verzekeringsraad, Zoetermeer 1990) p. 27-34.

De wereldeconomie en de Golfcrisis 1990. Paper ingebracht op een symposium van ALC (07-09-1990).

'De komende wet op de zorgverzekering' (with summary in English), in: *Zorgverzekering in Europa*, Themanummer *Logopedie en Foniatrie* 63, no.2 (1991) p. 27-30.

Orco: bank of beleggingsinstelling? Deskundigenrapport t.b.v. het gerechtshof te 's-Hertogenbosch. (08-07-1991).

'Hoge rentevoeten kenmerk jaren negentig', in: *Over beleggen*, T. Nilissen (red.) (Beursdata B.V. 1992) p. 108-111.

'Europa en de Nederlandse arbeidsmarkt: een kanttekening', in: *Inspelen op Europa*, J.J.M. Kremers (red.) (Academic Service, Schoonhoven 1992) p. 147-150.

'China's economische revolutie: van planeconomie naar markteconomie', in: *Juncto* 4 (09-1993) p. 6-8.

'De Europese integratie in een mondiaal perspectief', met G. Faber (referaat voor 25 jaar Europa Instituut). In: *Europa in de steigers. Van Gemeenschap tot Unie*, K. Hellingman (red.) (Kluwer, Deventer 1993) p. 141-165.

'Uitvoering sociale zekerheid' (t.b.v. Parlementaire enquêtecommissie). Tweede Kamer, vergaderjaar 1992-1993, 22 730, no.9 (1993) p. 173-184.

Pensioenbesparingen, risicokapitaal en industriebeleid (studie uitgevoerd voor Delta Lloyd Groep 1993).

Financial Health Care with particular reference to medicines (Studie in opdracht van MSD, November 1993).

‘De industrie in Nederland: een positiebepaling’, in: *Industriepolitiek in Nederland en Europa*, J. Muntendam en E. Wever (red.) (Van Gorcum, Assen 1994) p. 10-23.

Wet assurantiebemiddelingsbedrijf. Rapport van de Werkgroep in het kader van het project Marktwerking, deregulering en wetgevingskwaliteit (onder voorzitterschap van C.K.F. Nieuwenburg, s.l., s.n.1996).

‘Mondialisering, vermogensmarkten en pensioenbesparingen’, in: *Opstellen, aangeboden aan Prof. Dr. C.J. Rijnsvoos*, M.P. van der Hoek (red.) (Wolters-Noordhoff, Groningen 1996) p. 53-77.

Mondialisering van productie en handel (Tekst van de voordracht voor de groothandel in Sierteeltproducten VGB) (13-04-1996).

Kanttekeningen naar aanleiding van de miljoenennota 1998 en de MEV 1998, (Paper/lezing September 1997) Ten behoeve van de NVA.

Het economisch beleid 1998 met speciale aandacht voor de groothandel (Paper/ lezing Oktober 1997) Ten behoeve van NVG.

Invloed van de technologische ontwikkelingen en van de internationalisering op de Nederlandse economie.(Paper/lezing Oktober 1997).

‘D’Aulnis de Bourrouill tussen wetenschap en kunst’, met A. van den Berg. In: L.J. Dorsman (red.), *Beroep op de wetenschap. Utrechtse geleerden tussen universiteit en samenleving 1850-1940* (Utrecht 1999) p. 89-105

Staathuishoudkunde en Statistiek aan de universiteit van Utrecht van 1636 tot 2000. Van scholastiek tot domeingericht. Afscheidscollege, gehouden op 20 november 2002. Onder red. van A. van den Berg en L.J. Dorsman (Utrecht 2003). Bevat een ‘Levensbericht’ van J.J. Siegers en een bibliografie van C.K.F. Nieuwenburg.

Staathuishoudkunde en Statistiek aan de universiteit van Utrecht van 1636 tot 2000. Van scholastiek naar domeingericht.

Inleiding

Letterlijk vanaf de dag van opening van de Utrechtse universiteit in 1636, is er sprake van economiebeoefening die sindsdien nooit is weggeweest. De start in het jaar 2000 van domeingerichte economie is dan ook niet iets nieuws voor de Universiteit Utrecht, maar de voortzetting van een eeuwenoude traditie. De geschiedenis van de economiebeoefening aan de Universiteit Utrecht is het thema van mijn laatste college.

Toen ik enkele jaren geleden werkte aan een portret van een negentiende-eeuwse voorganger van mij op de leerstoel staathuishoudkunde en statistiek, Johan baron d'Aulnis de Bourouill¹, raakte ik onder de indruk van het hoge niveau waarop in de negentiende eeuw aan de universiteit van Utrecht dat vakgebied werd beoefend, hoger dan aan enige andere universiteit in Nederland. Dat riep twee vragen bij mij op.

Ten eerste: zo'n topositie in de negentiende eeuw van de universiteit van Utrecht op staathuishoudkundig gebied komt niet zo maar uit de lucht vallen. Zou het niet kunnen dat er een basis moet zijn te vinden in de achttiende eeuw of zelfs reeds in de zeventiende eeuw?

Ten tweede vroeg ik mij af waarom zo'n topositie niet heeft geleid tot de inrichting aan de Utrechtse universiteit van een zelfstandige studierichting economie.

In dit afscheidscollege wil ik verslag doen van mijn voorlopige bevindingen bij het zoeken van antwoorden op deze vragen.

Problemen

Het eerste probleem daarbij was een criterium te formuleren voor de vraag wanneer er sprake is van economiebeoefening. Ik heb gekozen voor het triviale, brede criterium dat er sprake is van beoefening van de staathuishoudkunde als de auteur de intentie had om een staathuishoudkundige verhandeling te houden. De keuze om de intentie als criterium te

1. A. van den Berg en C.K.F. Nieuwenburg, 'D'Aulnis de Bourouill tussen wetenschap en kunst' in: L.J. Dorsman (red.), *Beroep op de wetenschap. Utrechtse geleerden tussen universiteit en samenleving 1850-1940* (Matrijs, Utrecht 1999), p. 89-103.

nemen, werd ingegeven door het feit dat in de zeventiende en de achttiende eeuw het onderscheid tussen staathuishoudkunde en statistiek enerzijds en anderzijds staatsrecht en hedendaagse geschiedenis nauwelijks viel aan te brengen. Een complicatie was vooral dat staathuishoudkunde en statistiek nagenoeg samenvielen, maar ook dat statistiek werd opgevat als een vorm van contemporaine geschiedschrijving.

Vanaf 1720 werd het nog lastiger om een onderscheid aan te brengen, omdat toen een vorm van staatsrecht aan de universiteit van Utrecht werd geïntroduceerd die inhoudelijk nauwelijks te onderscheiden was van staathuishoudkunde en statistiek en daarmee ook nauwelijks van hedendaagse geschiedschrijving. Vandaar het simpele criterium van de al dan niet expliciet uitgesproken intentie.

Pas in het begin van de negentiende eeuw wordt er inhoudelijk een duidelijk onderscheid aangebracht in de onderscheiden wetenschapsdisciplines en wordt staathuishoudkunde en statistiek een zelfstandige leeropdracht, ook al werd die leeropdracht in Utrecht tot 1934 steeds gecombineerd met een nevenleeropdracht hedendaagse geschiedenis. Ik betreur het dat die nevenleeropdracht is geschrapt, omdat ik meen dat actuele economische fenomenen slechts goed te verklaren zijn in een historische context.

De inhoudelijke vermenging van de vakgebieden staatsrecht, staathuishoudkunde, statistiek en contemporaine geschiedschrijving, laat zich overigens goed verklaren uit de historische ontwikkeling. De verbindende factor is het ruimere begrip staatswetenschappen.

Verbijzondering naar staathuishoudkunde

De term *staathuishoudkunde* is een specialisatie van de term huishoudkunde, in de betekenis van het bestieren van de gezinshuishouding. Geleidelijk vond in de literatuur een verbijzondering plaats naar typen gezins- en productiehuishoudingen, zoals respectievelijk naar het boerengezin en het handelshuis.

Met de opkomst van de moderne, centraal geleide eenheidsstaten na de Middeleeuwen trad een verdere verbijzondering op naar de *staathuishoudkunde*. De bewindvoerders van de opkomende eenheidsstaten realiseerden zich, dat zij in hoge mate afhankelijk waren van een goed geschoold en loyaal ambtenarencorps. Zij hechtten daarom veel belang aan de studierichting staatswetenschappen, waarbinnen de staathuishoudkunde en de statistiek zich richtten op de economische aspecten van het staatsbestuur. In de Duitstalige landen werd die opleiding in eerste instantie ondergebracht in de “*Kameral Schulen*”, genoemd naar de Kameralia, lokale rekenkamers die de overheidsfinanciën controleerden. In de overige

Europese landen, waaronder de Nederlanden, werd de studie staatswetenschappen van aanvang af ondergebracht bij de juridische- of literaire faculteiten van de universiteiten. Aan de Utrechtse universiteit geschiedde dat in de juridische faculteit, zoals elders in de Noordelijke Nederlanden vanwege de nauwe binding met rechtskundige vakken. Dit in tegenstelling tot de Zuidelijke Nederlanden, waar soms voor plaatsing in de letterenfaculteiten werd gekozen vanwege de band met statistiek en geschiedenis. De latere Utrechtse hoogleraar staathuishoudkunde Jan Ackersdijck was bijvoorbeeld in Luik in eerste instantie met staatswetenschappen in de letterenfaculteit geplaatst, tot bij nader inzien het beter werd geoordeeld staatswetenschappen over te plaatsen naar de rechtenfaculteit. Johan Rudolf Thorbecke maakte te Gent met staatswetenschappen deel uit van de letterenfaculteit, maar bij overplaatsing in 1831 naar Leiden vond een benoeming plaats in de rechtenfaculteit, waarbij hem eerst een eredoctoraat in de rechten moest worden verleend omdat hij van oorsprong geen jurist was.

In het instabiele Europa van de zestiende en zeventiende eeuw met vele binnenlandse onlusten en gewapende conflicten met buurlanden, realiseerden de machtshebbers zich maar al te goed dat hun *politieke* machtsbasis stoelde op een *economische* machtsbasis. Daarom vormden staathuishoudkunde en statistiek van het begin af aan kernvakken in de opleiding staatswetenschappen. In theorie was er een duidelijk onderscheid tussen statistiek en staathuishoudkunde, maar in de praktijk kwam daar weinig van terecht.

Statistiek had tot taak beschrijvingen te leveren van het klimaat en de geografie, de bevolkingssamenstelling, de nijverheid en handel, maar ook van de staatsinstellingen van een land. Die beschrijvingen dienden tot het laatste kwart van de achttiende eeuw voornamelijk drie doelstellingen.

Ten eerste vervulden deze beschrijvingen de functie om te komen tot een optimale inrichting van het staatsbestuur, vandaar de relatie tussen statistiek en staatsrecht. Ten tweede hadden deze uiteenzettingen als oogmerk de economische, internationale concurrentiekracht te meten van het eigen land en die van andere staten waarmee handel werd gedreven of oorlog werd gevoerd, waardoor er ook een relatie was van statistiek met volkenrecht en diplomatieke wetenschappen. Ten derde dienden die beschrijvingen van de economische ordening en de beschikbare productiefactoren als input voor de staathuishoudkunde, die op basis daarvan aanbevelingen moest doen voor een efficiënte inzet van de productiefactoren. Hierdoor zou niet alleen de economie maar tevens de politieke machtsbasis van de bewindvoerders zo sterk

mogelijk gemaakt kunnen worden. Aan het einde van de achttiende eeuw kreeg de statistiek er *een vierde* doelstelling bij, namelijk het blootleggen van de natuurwetten die de maatschappelijke ordening bepaalden. Vandaar dat de achttiende-eeuwse, Utrechtse hoogleraar Meinhard Tydeman, met de leeropdracht natuurrecht, het tot zijn taak rekende ook statistiek te doceren.

Zonder statistiek was er geen staathuishoudkunde denkbaar. Statistische beschouwingen stonden voorop en gingen veelal naadloos over in staathuishoudkundige analyses en aanbevelingen. Daardoor heerste tot in de negentiende eeuw het misverstand, dat statistiek en staathuishoudkunde in feite twee verschillende benamingen waren voor hetzelfde vakgebied. Koning Lodewijk Napoleon begreep daarentegen in 1806 heel goed dat er een wezenlijk verschil is tussen beide vakgebieden en verordonneerde dan ook voor de universiteit van Leiden dat in beide vakken gescheiden colleges moesten worden gegeven. De Leidse hoogleraar in de geschiedenis Adriaan Kluit, die in Utrecht rond 1755 bij Petrus Wesseling statistiek en staatsrecht had gestudeerd, kreeg de taak hieraan uitvoering te geven. Maar hij gaf er blijk van de opdracht toch niet te hebben begrepen, want hij noemde zichzelf “professor in de staathuishoudkunde *of* de statistiek”, in plaats van “in de staathuishoudkunde *en* de statistiek”.²

Mercantilisme

Voor een goed begrip van de ontwikkeling van het vakgebied staathuishoudkunde en statistiek aan de universiteit van Utrecht is enig inzicht in het mercantilisme, als vorm van economische politiek, onontbeerlijk. Het mercantilisme ging uit van de *bullionistische* doelstelling, dat de hoeveelheid edele metalen waarover een staat kon beschikken, bepalend was voor de welvaart en de economische macht van die staat. Het kunnen beschikken over een hoeveelheid edele metalen was weliswaar praktisch, om snel een huurleger op de been te kunnen brengen nadat de militaire dienstbaarheid van de leenmannen was afgeschaft, maar het bullionisme ging voorbij aan het feit dat de welvaart uiteindelijk wordt bepaald door de beschikbare hoeveelheid consumeerbare goederen en diensten.

2. Vgl. A.Th. van Deursen, *Geschiedenis en toekomstverwachting. Het onderwijs in de statistiek aan de universiteiten van de achttiende eeuw* (Kok, Kampen 1971). Herdrukt in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, *Geschiedschrijving in Nederland, Deel II: Geschiedbeoefening* (Nijhoff, 's-Gravenhage 1981), p. 110-130, m.n. 126.

In Europa heeft zich het mercantilisme grofweg in twee varianten ontwikkeld. Dat was enerzijds de Franse en Engelse variant van het *staatsmercantilisme*³, waarbij de staat nijverheid en internationale handel tot in de kleinste details reguleerde, met het oogmerk door overschotten op de lopende rekening van de betalingsbalans edele metalen te accumuleren. Anderzijds was er de Duits-Oostenrijkse variant, die veel liberaler was omdat de overheid heel terughoudend was met interventies in het economische verkeer. In die variant lag de nadruk op gezonde, transparante overheidsfinanciën met verantwoording aan de Kameralia, vandaar de naam kameralisme. De achterliggende gedachte was dat gezonde overheidsfinanciën een noodzakelijke voorwaarde vormden voor een bloei van de private sector⁴.

In Duitsland en Oostenrijk richtte zich daarom de ontwikkeling van zowel het staatsrecht als van de staathuishoudkunde op het bevorderen van gezonde overheidsfinanciën. Dus beide vakgebieden - staatsrecht *en* staathuishoudkunde - waren in de kern kameralistisch van karakter. En zo ook het ondersteunende vakgebied statistiek.

De Duits-Oostenrijkse, liberale variant van het mercantilisme werd in de achttiende eeuw bepalend voor de aard van het staatswetenschappelijk- en het staathuishoudkundig onderwijs aan de Utrechtse universiteit. Onderwijs in het mercantilisme aan de universiteit van Utrecht, zij het in een liberale vorm, lijkt vreemd omdat in de Nederlanden van de achttiende eeuw geen mercantilistische politiek werd gevoerd. Als staathuishoudkundige denk ik dat dit beleid ook niet kón worden gevoerd in de Nederlanden omdat het mercantilisme, zoals de meeste vormen van nationale economische politiek, een centraal politiek gezag vereist en een zekere unanimiteit over de richting van het economische beleid. Aan die voorwaarde kon in de

3. In beide landen begon het mercantilisme in eerste instantie als een initiatief van de handelaren om het economisch vrijhandelsgeweld van de Republiek een tegenwicht te bieden. Toen dat onvoldoende effectief bleek te zijn, werd het mercantilisme een staatszaak onder respectievelijk Colbert en Cromwell. Colbert richtte zich primair op de bescherming van de eigen nijverheid en Cromwell met een reeks van *Acts of Navigation* en *Staple Acts* op de bescherming van de internationale handel en scheepvaart. Zowel in Frankrijk als in Engeland werd de landbouw verwaarloosd. Colbert merkte in dit verband op “dat men beter industrie kan aanplanten dan gewassen”.

4. In tegenstelling tot de Engelse en Franse variant van het mercantilisme, werd in de Duitse variant de bescherming van de eigen nijverheid niet gezien als een permanente aangelegenheid, doch als iets tijdelijks om jonge industrie de gelegenheid te geven zich te ontwikkelen tot een niveau waarop de internationale concurrentie het hoofd kon worden geboden. De internationale handel zou dan vanzelf floreren.

Zeven Verenigde Provinciën niet worden voldaan. De Republiek vormde allerm minst een economische eenheidsstaat omdat de grote handelssteden de dienst uitmaakten in hun Provinciale Staten en deze weer in de Staten-Generaal. Aangezien de grote handelssteden conflicterende belangen hadden kon er in de Staten-Generaal moeilijk overeenstemming worden bereikt over een nationaal economisch beleid. Noodgedwongen werd daardoor de internationale handel vrij gelaten. Dat beleid werd gepropageerd als een verheven volkenrechtelijk beginsel, afgeleid uit het bijbelse voorschrift dat eigen overschotten ter beschikking moeten worden gesteld aan staten met noden⁵.

Dat beginsel van vrij internationaal economisch verkeer werd direct al in de zeventiende eeuw door auteurs, waaronder ook Nederlandse, als hypocriet gedrag van de Nederlanders aangemerkt. Dat kwam omdat het beginsel van de *Mare Liberum*, de vrije zee van Hugo de Groot, ogenblikkelijk werd vervangen door het beginsel van de *Mare Clausum*, de gesloten zee van de Engelsman John Selden, als dat beter was voor de handel, bijvoorbeeld voor de (slaven)handel op de West-Afrikaanse kust en voor de handel op Oost-Indië.⁶

Er is in de zeventiende eeuw maar één auteur aan te wijzen die zich op principiële gronden heeft verzet tegen het in de Nederlanden aangehangen vrijhandelsbeginsel. Dat was de Utrechtse hoogleraar Johannes Voet⁷. Voet betoogde, met goede argumenten en zich heel goed bewust van het nationale belang, dat het vrijhandelsbeginsel de Republiek onvoldoende bescherming bood tegen het welvaartsverlies, dat zich vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw voordeed, voornamelijk als gevolg van het protectionistische, mercantilistische beleid van de overige Europese staten. Hij bepleitte dan ook het loslaten van het vrijhandelsbeginsel enerzijds en voor vergeldende, protectionistische maatregelen anderzijds. Dat was in de Gouden Eeuw een dissidente en daardoor zeer moedige opvatting⁸.

-
5. Feitelijk is dit voorbeeld hoe de staatsinrichting van de Nederlanden de keuze voor een bepaald economisch beleid scherp begrensd, tevens een uitgesproken voorbeeld van *institutionele economie*. De institutionele benadering van de economie zal in Utrecht in de nieuw te stichten economische faculteit de verbindende kracht vormen tussen de verschillende specialismen.
 6. *Mare liberum* (Ludovici Elzevirii, Leiden 1609) van Hugo de Groot was in feite het twaalfde hoofdstuk van zijn voor de VOC geschreven *De iure praedae* (Over het buitrecht), dat tot 1868 onuitgegeven bleef; Joannis Seldeni, *Mare clausum seu de domino maris libri duo* (Abraham en Bonaventura Elzevier, Leiden 1636).
 7. Niet te verwarren met zijn grootvader Gijsbertus en zijn vader Paulus, die hem voorgingen als hoogleraar aan de Universiteit Utrecht. Johannes was hoogleraar te Utrecht van 1674 tot 1680.
 8. Johannes Voet verdedigde het mercantilisme in zijn *Commentarius ad Pandectas* (Johannes

Met de benadering vanuit een nationaal belang door Voet, veranderde in de Nederlanden ook de invalshoek waarmee economische problemen werden geanalyseerd. De scholastische benadering van economische vraagstukken - die in de zeventiende eeuw en zeker aan de universiteit van Utrecht dominant was - werd geleidelijk verlaten en vervangen door een staatkundige benadering.

Bij de scholastische benadering ging het bijna altijd om beschouwingen van economische verschijnselen, die geïsoleerd van andere economische aspecten werden bestudeerd. En bijna altijd ging het om de economische rechtvaardigheidsaspecten van vraagstukken die primair theologisch, filosofisch of rechtskundig van aard waren. Bij de staatkundige benadering daarentegen, kwam de vraag naar de functie en samenhangen van economische fenomenen in de volkshuishouding centraal te staan.

De graanprijs was bijvoorbeeld gedurende de gehele Gouden Eeuw een geliefd onderwerp. Het verschil is, dat in de scholastische benadering de graanprijs wordt beoordeeld op de billijkheid van het niveau, opdat iedere burger voldoende graan kan kopen en niet hoeft te verhongeren. In de staatkundige benadering wordt een stijgende graanprijs echter primair beoordeeld op het effect daarvan op de loonkosten en daarmee op de internationale prijsconcurrentiepositie. Die benadering van prijsinflatie naar loonkosten en internationale concurrentiepositie doet heel hedendaags aan.

Een analoge benadering treft men bij het rentevraagstuk aan. In de overheersende scholastische benadering werd het heffen van rente zonder meer afgewezen want “geld jongt niet”. In de staatkundige benadering van de Utrechtse hoogleraren Antonius Matthaeus II en Johannes Voet wordt de rente realistisch benaderd en niet anders gezien dan het betalen van huur over roerende en onroerende goederen (zoals huur voor een huis) en is renteheffing in hun visie rechtmatig, inclusief een bepaalde risicopremie, zeker als er winst wordt gemaakt op investeringen met geleend geld.

De staatkundige benadering kwam in de Nederlanden laat op gang vergeleken met het buitenland, ongeveer ruim een eeuw later. Naast Voet (tweede helft zeventiende eeuw), is er nog een vroegere vertegenwoordiger van de staatkundige benadering, namelijk de Utrechtse hoogleraar Martinus Schoock (eerste helft zeventiende eeuw).

Ik vermoed dat de oorzaak van de late invoering van de staatkundige benadering is, dat de economische situatie in de zestiende eeuw in het omringende buitenland bijzonder belabberd

was, waardoor de vraag werd gesteld naar de oorzaken daarvan. Met name was dat het geval in Frankrijk en in Groot-Brittannië. In de zestiende eeuw bevonden de Nederlanden zich echter reeds in de aanloop tot de Gouden Eeuw en werd de economische opbloei als vanzelfsprekend aanvaard. Als ik Adam Smith mag parafraseren: men was in de Nederlanden van de Gouden Eeuw niet geïnteresseerd in de vraag naar “*the nature and causes of the wealth of the Dutch nation*”. Dat veranderde dan ook opmerkelijk in de loop van de achttiende eeuw toen de economische situatie van de Nederlanden snel en dramatisch verslechterde. In die eeuw werd in de literatuur wel de vraag gesteld naar de oorzaken van de economische malaise en verschenen er analyses hoe die kon worden verholpen en werd protectionisme open voor discussie.

Overigens was gedurende de gehele zeventiende eeuw protectionisme goed bespreekbaar in de Nederlanden als het ging om het belemmeren van de import van luxe kleding en exquise lekkernijen. Maar hier ging geen mercantilistisch argument achter schuil, doch de wens om de sobere, calvinistische levensstijl van de voorvaders te bewaken, die met name bedreigd werd door de toestroom van Hugenoten die er een wat lossere levensstijl op nahielden dan de autochtone Calvinisten. Als het neveneffect van die importbelemmeringen was dat er een overschot op de handelsbalans ontstond, dan werd dat als een onbedoeld voordeel gezien, maar toch dankbaar aanvaard, vooral als daarvan de aartsvijand Frankrijk de dupe was. In dit verband kwam de Utrechtse hoogleraar Martinus Schoock in zijn *Belgium Federatum* (1652) met het voorstel om van overheidswege paal en perk te stellen aan de verscheidenheid en veranderlijkheid van kleding. Hij wilde dus het modeverschijnsel uitbannen. Toevallig ten koste van de Franse export, constateerde hij tevreden.⁹

9. M. Schoock, *Belgium federatum* (Petrus van den Berg, 2^e druk Amsterdam 1665), p. 411-412.

Een uitgewerkt voorbeeld van scholastische economiebeoefening

Letterlijk op de dag van opening van de universiteit van Utrecht in het jaar 1636 begon de economiebeoefening om nooit meer te verdwijnen.¹⁰ Op die dag meldde zich Justus Kriex met een kant en klaar proefschrift. Hij wilde in de rechtenfaculteit promoveren op een verhandeling over het beroep van zijn vader en aantonen dat dit in feite een eerzaam beroep was, ondanks een algemene, maatschappelijke verachting van deze professie. Zijn vader was namelijk een Lombardijse pandhuishouder, toen “tafelhouder” genoemd, die net zoals andere Lombarden misbruik maakte van de noden van behoeftigen door het vragen van woekerrentes en door helingpraktijken. In de stad Utrecht lag in de zeventiende eeuw de woekerrente ruim boven de 30% en tot het einde van de zestiende eeuw was zelfs 80% niet ongebruikelijk. Ter vergelijking: de welgestelden leenden elkaar onderling tegen circa 4%. De pandhuishouders verdedigden de extreem hoge tarieven met een zedelijkheidsmotief. Het zou de armen er van weerhouden om te lenen en stimuleren om te werken. De maatschappelijke minachting van deze beroepsgroep was zo sterk dat Lombarden door de kerk waren uitgesloten van de viering van het Avondmaal.

De jonge Faculteit Rechtsgeleerdheid voelde er dan ook niets voor een academische zegel van goedkeuring te hechten aan de ingediende dissertatie, uit angst op voorhand de goede naam te verliezen, die nota bene nog moest worden opgebouwd.

Voor de Faculteit was vooral een gevoelig punt, dat de Synode van Dordrecht nog in 1618/19 het bijbelse renteverbod had bevestigd. Dat verbod gold weliswaar voor *alle* vormen van krediet, maar gedoogd werd dat rente werd geheven op kredieten waarmee de winstgevende internationale handel werd gefinancierd, waarop de bloei van de Republiek tijdens de Gouden Eeuw stoelde. Daarentegen werd het bijbelse renteverbod wel strikt gehandhaafd voor consumptieve kredieten. De kerken werden geacht in natura in de noden van de armen te voorzien, maar lieten het afweten door gebrek aan geld. De behoeftigen waren daardoor aangewezen op de Lombardijse woekeraars. Dat werd algemeen gezien als een sociale misstand.

Door de magistraat van Utrecht werd daarom een adviescommissie ingesteld, bestaande uit hoogleraren uit de rechten-, de filosofische- en de theologische faculteit plus een aantal vooraanstaande, onafhankelijke burgers, waaronder de schoonmoeder en een zwager van promovendus Justus Kriex. De commissie moest een advies uitbrengen over een verlenging in

10. Dit voorbeeld is ontleend aan O. van Rees, *Geschiedenis der staathuishoudkunde in Nederland tot het einde der achttiende eeuw* I (Kemink en zoon, Utrecht 1865), p. 342-362.

1642 van de concessies die aan de Lombarden waren verstrekt. Alle hoogleraren - met uitzondering van de jurist Matthaeus II - waren aanvankelijk voor het handhaven van het bijbelse renteverbod. Matthaeus II - een van de twee eerste hoogleraren rechten - wist uiteindelijk in de commissie een compromis te bereiken tussen bijbel en economische realiteit met het argument: "Men moet wel blind zijn, of willen zijn, om in de Nederlanden niet te zien, dat geld niet onvruchtbaar is", doelend op de rentedragende handelskredieten.¹¹

Het in 1646 uitgebrachte compromisadvies *Res Judicata* bepaalde dat de octrooien voor de pandhuishouders zouden worden verlengd, maar dat de rente het kostendekkende niveau niet te boven mocht gaan en maximaal 16% mocht zijn, afhankelijk van de aard van het onderpand. De Lombarden gingen met deze regeling akkoord, maar bedongen op hun beurt dat Justus Kriex zou worden toegelaten tot de promotie. Daar stemde de rechtenfaculteit mee in, mits de vader van Justus Kriex eerst zou zijn overleden en Justus beloofde nimmer het beroep van Lombard uit te oefenen.

Het *Res Judicata* lokte echter zoveel vragen en protesten uit, dat de rechtenfaculteit besloot in 1658 een tweede deel uit te brengen. Dit riep echter eveneens veel weerstanden op, met name van de collegae uit Leiden. Na een weerwoord van de Faculteit Rechtsgeleerdheid vonden de Staten van Holland en van West-Friesland het tijdstip aangebroken voor een politiek ingrijpen in het rentevraagstuk, dat kennelijk niet langs de weg van de rede kon worden opgelost. De scholastische bewijsvoering op basis van citaten uit de bijbel, citaten van de klassieke auteurs en de Romeinse jurisprudentie, had gefaald. Beide Staten bepaalden dat de kerk zich niet mocht bemoeien met het rentevraagstuk en dat het vragen van rente redelijk was en niet zonder meer mocht worden gelijkgesteld met woeker. Met die *politieke* beslissing was, na 22 jaar van discussies, eindelijk het rentevraagstuk beslist.

Het rentevraagstuk is niet alleen interessant omdat het het eerste economische vraagstuk is dat aan de universiteit van Utrecht aan de orde kwam, maar ook vanwege de kenmerkende zeventiende-eeuwse scholastische benadering. Het is tevens een mooi voorbeeld hoe, ondanks deze scholastische benadering, de eerste beoefenaren van de staathuishoudkunde aan de Utrechtse universiteit zich niet verloren in abstracte beschouwingen vanuit een ivoren toren, maar een stevig contact hielden met de maatschappelijke realiteit. Beoefening van de staathuishoudkunde op het snijvlak van theorie en beleid is door de eeuwen heen kenmerkend gebleven voor de universiteit van Utrecht, alhoewel deze snijvlakbenadering soms aanleiding

11. In: Van Rees, p. 353.

gaf tot conflicten met de overheid. Dat overkwam bijvoorbeeld twee negentiende-eeuwse hoogleraren ten aanzien van kritische beschouwingen over de korenwetten en de uitgifte van papiergeld.¹²

Literatuur in de zeventiende eeuw

Tot ver in de negentiende eeuw heerste algemeen in het buitenland de opvatting dat de economische prestaties van de Republiek gedurende de Gouden Eeuw steunden op uitstekende staathuishoudkundige literatuur, waarmee door de bewindvoerders richting werd gegeven aan het economische beleid. Die opvatting was in het buitenland zo sterk geworteld dat bijvoorbeeld Engelse auteurs als Temple en Raleigh en de Fransman Montchrétien hun vorsten aanbevelingen deden, waarbij zij zich beriepen op literatuur in de Republiek die niet blijkt te bestaan¹³. In feite baseerden zij zich op (eigen¹⁴) visuele waarnemingen van de economische orde in de Republiek. Het bestaan van die literatuur werd afgeleid uit het bestaan van internationaal hoogwaardige literatuur in de Republiek op het gebied van de filologie, de filosofie en de rechtswetenschappen. Dus waarom zou er geen hoogwaardige staathuishoudkundige literatuur zijn?

Niets is minder waar. Er zijn slechts vier auteurs van internationale allure aan te wijzen. Dat zijn de Utrechtse hoogleraren Martinus Schoock en Johannes Voet, de Leidse hoogleraar Pieter de la Court en de advocaat-fiscaal van de grafelijke domeinen van Holland, Dirk Graswinckel. Het was de Duitse, negentiende-eeuwse staatswetenschapper Wilhelm Roscher, die begon te twijfelen aan het bestaan van die hoogwaardige, richtinggevende staathuishoudkundige literatuur in de Republiek. Hij was de initiator in 1859 van het

12. Het betrof de hoogleraren J.R. de Brueys en J. Ackersdijck, die onafhankelijk van elkaar brochures hadden geschreven tegen door de overheid afgekondigde maatregelen. Zie hiervoor J.P. Fockema Andreae e.a. (red.), *De Utrechtsche Universiteit 1815-1936* (Oosthoek, Utrecht 1936), p. 114.

13. Zie hiervoor Etienne Laspeyres, die aan dit fenomeen een diepgaande studie heeft gewijd die hieronder nader wordt besproken: *Geschichte der Volkswirtschaftlichen Anschauungen der Niederländer und Ihrer Litteratur zur Zeit der Republik* (Hirzel, Leipzig 1863).

14. Montchrétien, bijvoorbeeld, leefde als banneling enige tijd in de Nederlanden toen hij in een duel zijn tegenstander had gedood. In die periode raakte deze ondernemer en grondlegger van het Franse mercantilisme (voordat Colbert het een *staatsaangelegenheid* maakte) zeer onder de indruk van de economische prestaties van de Republiek, die hij vooral toeschreef aan een hoog arbeidsethos.

uitschrijven van een prijsvraag met als vraagstelling een op bronnenonderzoek steunende studie naar de staathuishoudkundige literatuur in de Gouden Eeuw van de Republiek. Geen enkele Nederlander¹⁵ heeft zich gewaagd de vraagstelling te beantwoorden. De enige inzending kwam van de Heidelbergse hoogleraar in de staatswetenschappen, Etienne Laspeyres, vandaag de dag vooral bekend van het naar hem genoemde indexcijfer. Zijn inzending werd in 1862 bekroond. Laspeyres concludeerde dat die richtinggevende, staathuishoudkundige literatuur niet bestond. Als verklaring gaf hij dat het economisch in de Republiek zo goed ging, dat de vraag naar de bronnen van welvaart niet aan de orde kwam. Zelf ben ik van mening dat nog een tweede factor een rol speelde, namelijk dat de Nederlandse auteurs in verwarring verkeerden en geen keuze konden maken tussen de beginselen vrije-marktwerking en overheidssturing van het economische leven. Praktisch alle Nederlandse auteurs beschreven, verdedigden en becommentarieerden slechts de gangbare praktijk van het vrijhandelsbeginsel, waarbij zij zich echter niet geheel konden losmaken van het mercantilistische gedachtegoed van het bullionisme, bijvoorbeeld door te berekenen wat een bedrijfstak bijdroeg aan het overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans. De staathuishoudkundige literatuur ten tijde van de Gouden Eeuw is daardoor veelal vlees noch vis, hetgeen het tot stand komen van een *mainstream* theorievorming belemmerde.

Start van het staathuishoudkundig onderwijs

In de Gouden Eeuw heb ik geen sporen gevonden van gestructureerd staathuishoudkundig *onderwijs*. Dat sluit niet uit, dat economische problemen op de colleges aan de orde zijn gekomen, maar dan als bijproduct van problemen die primair filosofisch, theologisch of juridisch van aard waren.

Er is een goede reden om de start van het staathuishoudkundig onderwijs aan de universiteit van Utrecht te dateren op 1720. Er zijn geen aanwijzingen dat dat aan andere universiteiten in de Nederlanden eerder het geval was. In tegendeel, de universiteiten van Leiden en Groningen volgden Utrecht enkele decennia later.

De “goede reden” heeft als achtergrond het volgende. Gedurende de gehele zeventiende eeuw en in de eerste decennia van de achttiende eeuw was het vigerende staatsrecht dat van het

15. Hoewel ik vermoed dat een voorganger van mij op de leerstoel Staathuishoudkunde en Statistiek, Otto van Rees (hoogleraar te Utrecht 1860-1868), een aanzet heeft gedaan, gezien zijn *Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland tot het einde der achttiende eeuw*. Dat werkstuk verscheen in 1865 en vertoont, doordat de vraagstelling dezelfde is, een opmerkelijke gelijkenis met het drie jaar eerder bekroonde werkstuk van Laspeyres.

Heilige Roomse Rijk. Dat staatsrecht was niet alleen Middeleeuws, maar ook, en dat was nog erger voor de Utrechtse universiteit, met katholieke doctrines doortrokken. Aan de universiteit van Utrecht met haar uitgesproken hervormde signatuur werd dat hopeloos verouderde, katholieke staatsrecht niet of slechts mondjesmaat gedoceerd.

Onder de stroom vluchtelingen die in de aanvang van de achttiende eeuw naar de Nederlanden kwam, op de vlucht voor de legers van de contraremonstranten, was Everardus Otto¹⁶, een hoogleraar in de staatswetenschappen met een reeds gevestigde naam, die zich in 1720 meldde bij de universiteit van Utrecht. Hij werd met open armen werd ontvangen, omdat hij het Duits-Romeinse staatsrecht kon doceren dat veel beter paste bij de hervormde universiteit dan het staatsrecht van het Heilige Roomse Rijk. Het Duits-Romeinse staatsrecht was geheel aangepast aan de nieuwe tijden en dus modern en passend bij de eenheidsstaten. Voor de Utrechtse universiteit werd Otto van grote betekenis. Hij was een gevierd hoogleraar die nieuwe impulsen gaf aan de studierichting staatswetenschappen en met name aan de vakgebieden staatsrecht, staathuishoudkunde en statistiek, waarover hij gescheiden colleges gaf. Daarom dateer ik de start van het staathuishoudkundig onderwijs op 1720. Otto heeft een indrukwekkende lijst met publicaties nagelaten, waarvan voor ons onderwerp van bijzonder belang is zijn *Primae lineae notitiae rerum publicarum* (te vertalen als “Hoofdlijnen van de Statistiek”) uit 1726, een statistisch-historische schets van de staatsinrichting en administratie van de Europese staten. Het bijzondere van dat boek is dat het vakgebieden dusdanig met elkaar verknoopt dat het onderscheid statistiek, staatsrecht en staathuishoudkunde bijna volledig vervaagt. De oorzaak van die verknoping heb ik reeds genoemd. Alle drie de vakgebieden stonden in dienst van de Duitse variant van het mercantilisme, het kameralisme, gericht op gezonde, transparante overheidsfinanciën met een verantwoording aan de rekenkamers. Otto gebruikte dan ook zijn boek zowel voor zijn colleges staatsrecht als voor zijn colleges staathuishoudkunde en statistiek.

Otto bleef tot 1739 hoogleraar te Utrecht. Hij heeft dus bijna twintig jaar een stempel gezet op het onderwijs in de staatswetenschappen aan de universiteit, in welke periode hij onder meer ook leraar was van Prins Willem IV. Door zijn opvolgers, waaronder veel Duitsers, werd gedurende de achttiende eeuw in zijn voetsporen getreden, zoals door Christiaan Hendrik Trotz. Dat betekent dat aan de Utrechtse universiteit in de achttiende eeuw generaties van studenten via staatsrecht en staathuishoudkunde werden opgeleid in de kameralistiek.

16. Zie voor een biografie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, p. 1040 e.v.

Onbedoeld was deze vorm van staathuishoudkundig onderwijs echter in *die* eeuw zeer actueel, omdat de Nederlanden te kampen hadden met ontwrichte overheidsfinanciën. Ook toen werden gezonde overheidsfinanciën gezien als sleutel tot de oplossing van de problemen van een stagnerende economie en werd kennis van de kameralistiek voor toekomstige ambtenaren en politici als uitermate nuttig beoordeeld. Dat leidde er toe, dat de universiteit van Utrecht de faam kreeg ter zake kundige bestuurders op te leiden, waardoor deze universiteit een voornamelijk leverancier werd van ambtenaren en politici. Die faam hield de universiteit van Utrecht ook in de negentiende eeuw vast, toen het liberalisme als politieke stroming opkwam, waarbij de inhoud van het staathuishoudkundige onderwijs zich aanpaste, hoewel niet direct en niet zonder slag of stoot.

Feitelijk kan reeds in de achttiende eeuw de Utrechtse universiteit worden aangemerkt als een kenniscentrum en exporteur van staathuishoudkundig onderwijs, omdat Otto's *Notitia rerum publicarum* tot het begin van de negentiende eeuw ook werd gebruikt als leidraad voor de colleges aan de Groningse en de Leidse Universiteit, respectievelijk door bijvoorbeeld Cannegieter en Pestel.¹⁷

De in de inleiding opgeworpen vraag naar de basis van de staathuishoudkundige toppositie van de universiteit van Utrecht in de negentiende eeuw, kan beantwoord worden: die lag in de achttiende eeuw, met een aanloop in de zeventiende eeuw.

Ook kan de stelling betrokken worden dat domeingerichte economie *avant la lettre* reeds in het jaar 1720 aan de Utrechtse universiteit van start is gegaan, in de vorm van staathuishoudkunde gericht op het domein van de bestuurskunde. De in het jaar 2000 ingestelde studierichting domeingerichte economie is dus eerder de revitalisering van een traditie dan iets nieuws.

Een nadeel van de achttiende-eeuwse, eenzijdige focus op de kameralistiek in de staathuishoudkunde was dat ontwikkelingen in het economisch denken in het laatste kwart van de achttiende eeuw aan de universiteit van Utrecht volledig voorbij gingen. Als schrale troost: dat was ook het geval aan de andere universiteiten in de Nederlanden. Ik doel op de opkomst van de natuurrechtfilosofie en het daarop gebaseerde gedachtegoed van de fysiocraten van Quesnay en van de klassieke economen van Adam Smith. In het buitenland

17. Voor de betekenis van Otto, zie: C.J.H. Jansen, 'Het achttiende-eeuwse onderwijs in de statistiek aan de juridische faculteiten van de Republiek der Verenigde Nederlanden', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 58 (1990), p. 11-128, m.n. 113-116.

verdrongen zij de mercantilisten: de almachtige staat als bron van alle welvaart werd verdrongen door respectievelijk grond (natuur) en arbeid als de bron van de volkswelvaart. De eerste hoogleraar met de formele leeropdracht staathuishoudkunde aan de Universiteit Utrecht - J.R. de Brueys - heeft nog vanaf zijn benoeming in 1815 tot zijn overlijden in 1848 staathuishoudkunde in de mercantilistisch-kameralistische traditie gedoceerd. Inmiddels was echter *wel* de in 1831 uit Luik overgekomen Jan Ackersdijck naast De Brueys benoemd. Ackersdijck begon, onder druk van de studenten in het studiejaar 1839, met colleges *capita selecta* over de door studenten zo genoemde “nieuwe economie” van Adam Smith. In de door Ackersdijck gedoceerde staathuishoudkunde waren de sterk liberaal getinte studenten van de eerste helft van de negentiende eeuw zeer geïnteresseerd, omdat zij die liberale, “nieuwe economie” voor een politieke of ambtelijke carrière relevanter vonden dan de conservatieve kameralistiek. Dat zagen de studenten scherper dan hun docent De Brueys. Het staathuishoudkundige onderwijs, door Ackersdijck geschoeid op de klassieke theorie en later op de neoklassieke theorie in de traditie van de Engelse economen - vooral de Engelse filosoof/economist John Stuart Mill was een belangrijke inspiratiebron - bleef aan de universiteit van Utrecht, zoals elders, ruim honderd jaar dominerend. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde dit, toen het Keynesiaanse paradigma tot Nederland doordrong. De komst van Ackersdijck is voor de ontwikkeling van het vakgebied staathuishoudkunde en statistiek voor de Universiteit Utrecht - en ook daarbuiten - van buitengewoon grote betekenis geweest. Na het overlijden van De Brueys in 1848 kreeg Ackersdijck de gehele verantwoordelijkheid voor staathuishoudkunde en statistiek, waarbij het bijzondere is dat hij door het universitaire bestuur in de gelegenheid werd gesteld zich op dat vakgebied te specialiseren omdat hij geen zware nevenleeropdrachten op juridisch gebied erbij moest doen om de kost te verdienen, zoals zijn voorgangers. Hij had maar één nevenleeropdracht en dat was staatkundige geschiedenis, hetgeen niet werd gezien als een zware, extra belasting omdat statistiek reeds werd beschouwd contemporaine geschiedschrijving te zijn. Ook zijn opvolgers kregen die mogelijkheid om zich te specialiseren. Dus vanaf 1848 was er in de Faculteit Rechtsgeleerdheid, binnen de afstudeerrichting staatswetenschappen, een hoogleraar die zich kon concentreren op staathuishoudkunde en statistiek. Dat was *eerder* dan aan enige andere universiteit in Nederland. De toenmalige curatoren van onze Universiteit verdienen voor die daad alle lof¹⁸. De positieve gevolgen

18. Nog nagegaan dient te worden wat curatoren heeft bewogen tot die daad. Mogelijk was het een concurrentiedaad tegenover Leiden dat was aangewezen, reeds door Koning Lodewijk

bleven niet uit. In korte tijd veroverde de universiteit van Utrecht daardoor de koppositie in Nederland waar het ging om de opleiding van staathuishoudkundigen. In 1876 werd dat beloond met de bevoegdheid een eigen doctoraat in de staatswetenschappen te mogen verlenen, waarbij op stellingen kon worden gepromoveerd. Dit laatste droeg niet bij aan het aanzien van het doctoraat, dat in 1921 weer werd afgeschaft.

Waarom geen economische studierichting?

De vraag doet zich voor, dat als de opleiding tot staathuishoudkundige in Utrecht in hoog aanzien stond, waarom het er dan nooit van gekomen is om in de negentiende of in de twintigste eeuw een economische studierichting aan de Utrechtse universiteit te stichten. Op die vraag kunnen verschillende antwoorden worden gegeven, die echter geen van alle op zich als doorslaggevend kunnen worden beschouwd. In min of meer chronologische volgorde (hoewel niet uitputtend, zeker niet wat betreft de twintigste eeuw) wil ik de volgende factoren noemen die in de laatste twee eeuwen een rol speelden.

De ontwikkeling vanaf circa 1800 van de staathuishoudkunde en statistiek tot een zelfstandige wetenschap, werd in 1815 bekroond door de verplichte instelling bij Organiek Besluit van een leerstoel aan de universiteit van Leiden. Informeel functioneerde hier echter sinds 1806 al een leerstoel, op instigatie van Koning Lodewijk Napoleon. In 1815 volgde de Utrechtse universiteit vrijwillig met het eveneens instellen van een leerstoel staathuishoudkunde en statistiek¹⁹.

De inrichting van deze leerstoelen betekende echter nog niet dat er grote aantallen studenten waren. In het Organiek Besluit was bepaald dat staathuishoudkunde en statistiek enkel verplicht waren voor studenten staatswetenschappen, maar alleen indien het werd gedoceerd en dan nog was het behalen van een testimonium dat de colleges waren gevolgd, voldoende. De vraag naar onderwijs in de staathuishoudkunde kwam voornamelijk van studenten met bestuurlijke ambities. Later in de negentiende eeuw kwam daar een vraag bij van potentiële

Napoleon, om uit te groeien tot bestuurskundig kenniscentrum. Dat vormde een bedreiging voor de florerende staatkundige studierichting van de universiteit van Utrecht.

19. Ook hier geldt de nog te beantwoorden vraag, zoals in de voorgaande voetnoot, wat Utrecht heeft bewogen Leiden zo op de voet te volgen met de instelling van een aparte leerstoel staathuishoudkunde en statistiek, waarmee dat vakgebied een zelfstandige plaats verwierf binnen het cluster staatswetenschappen.

leraren staathuishoudkunde voor de door Thorbecke ingestelde HBS-en. Van de kant van de nijverheid kwam in de negentiende eeuw geen vraag, omdat in die sector de mening overheerste dat economie typisch een vak was dat alleen in de praktijk kon worden geleerd en niet op de universiteiten.

Door dat geringe studentenaantal was het in de eerste decennia van de negentiende eeuw onaantrekkelijk om staathuishoudkunde en statistiek uit de studierichting staatswetenschappen te lichten en te verzelfstandigen tot een gespecialiseerde studierichting. De belangrijkste oorzaak daarvan was het honoreringssysteem van hoogleraren. De honorering van de hoogleraren bestond in de negentiende eeuw uit een vast deel en een variabel deel, afhankelijk van studentenaantallen, examengelden en het aantal college-uren per week. Het beperkte aantal studenten dat in de eerste decennia van de negentiende eeuw voor staathuishoudkunde en statistiek koos, dwong de betrokken hoogleraren in de staatswetenschappen, die staathuishoudkunde en statistiek “erbij deden”, om niet al te veel tijd te stoppen in het vergaren van staathuishoudkundige vakkennis, want voor hen lag de prioriteit bij het geven van juridische colleges waarmee de kost werd verdiend. Daarom gaf de eerste hoogleraar staathuishoudkunde, De Brueys, tevens vrij veel colleges grondslagen van het recht en burgerlijk procesrecht. Daarom ook, vermoed ik, bleef hij vasthouden aan de traditionele, achttiende-eeuwse krameristiek, die hij goed beheerste, en ging hij niet over naar de modernere, liberale economie van Adam Smith, zoals de studenten dat van hem eisten. Dat zou hem tijd kosten om zich in te werken en dat zou ten laste gaan van de juridische colleges en dus ook van zijn inkomen.

Bij het Organiek Besluit was de universiteit van Leiden bevoordeeld boven Utrecht en Groningen, wat betreft het aantal hoogleraren per faculteit en hun honorering. De bedoeling daarvan was dat de Leidse hoogleraren door minder colleges te geven, de tijd zouden hebben zich door studie te ontwikkelen tot specialisten, met name ook op het gebied van de staathuishoudkunde. Uiteindelijk diende Leiden een bestuurskundig centrum te worden, maar die opzet is niet geslaagd.

Een bijkomende factor was bovendien dat door “Den Haag” de universiteiten tot in de kleinste details waren gereguleerd en de universitaire bestuurders geen enkele beleidsruimte was gelaten, en zeker geen budgettaire ruimte, om nieuwe studierichtingen in te stellen. Daar kwam nog bij dat de universitaire bestuurders zelf wilden vasthouden aan de traditionele vier faculteiten (rechten, theologie, medicijnen en filosofie), waarbinnen alle opleidingen geperst

werden die een universiteit te bieden had.²⁰ Dat werkte verstarring van het universitaire bestel in de hand en dat heeft remmend gewerkt op het tot wasdom komen van de staathuishoudkunde als een zelfstandige studierichting. Het bestaan van economische faculteiten werd pas wettelijk erkend in 1937, hoewel zij al sinds het tweede decennium van de twintigste eeuw functioneerden.

Er waren echter nog andere belemmeringen op de groei naar volwassenheid van staathuishoudkunde, zoals Latijn als verplichte universitaire voertaal, waarin economische begrippen en concepten zich maar moeilijk lieten vertalen. Dat argument gaat echter maar ten dele op, want staathuishoudkunde was juist om *die reden* reeds in 1815 bij Organiek Besluit (met *Nederduitse* letterkunde) vrijgesteld van de verplichting om in het Latijn te worden gedoceerd. Dat gold echter niet voor staathuishoudkundige dissertaties die wel in het Latijn dienden te worden aangeboden. Daarvan werd een van de bekendste negentiende-eeuwse staathuishoudkundigen, W.C. Mees, de dupe. Hij diende bij zijn oom Jan Ackersdijck in 1838 een dissertatie in over de geschiedenis van het bankwezen, die heden ten dage nog hoog wordt gewaardeerd, maar die op puur formele gronden door zijn oom moest worden geweigerd, omdat de dissertatie in het Nederlands was geschreven.²¹ De verplichting dissertaties in het Latijn te schrijven was ongetwijfeld een rem op het ontplooiën van de staathuishoudkunde tot een volwaardig universitair vakgebied.

Een andere belemmerende factor was dat het monopolie op het geven van staathuishoudkundig onderwijs in de periode 1815 tot 1921 gelegen was bij de juridische faculteiten, waarschijnlijk omdat staathuishoudkunde en statistiek van oorsprong nauw

20. Noot van de redacteurs: vanaf 1815 is er in Utrecht wel degelijk een vijfde faculteit opgericht, te weten de faculteit van wis- en natuurkunde. De wiskunde en de natuurwetenschappen werden tot dan toe gedoceerd in de filosofische of literaire faculteit (voornamelijk als natuurfilosofie en nauwelijks proefondervindelijk).

21. Het betreft hier W.C. Mees (1813-1884) die vanwege deze weigering naast het boek over het bankwezen in hetzelfde jaar 1838 ook nog een Latijnse dissertatie vervaardigde over het aflossen van geldschulden. Zie: H.J.M. van de Laar, *Opperbankier en wetenschapsman. Willem Cornelis Mees 1813-1884* (Martinus Nijhof, 's Gravenhage 1978), p.232-235. Mees zou later president-curator van de Utrechtse universiteit worden (1869-1884). Hij had mede de hand in de benoeming van J. d'Aulnis de Bourouill op de leerstoel staathuishoudkunde in 1876. Daarover: H.P.G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1914* (SUN, Nijmegen 1977; fotomechanische herdruk van de tweede druk, P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1915), p. 275-276.

verweven waren en in feite in dienst stonden van rechtskundige vakken²². Voor de rechtsgeleerde hoogleraren vormde dat een *extra* belasting, hetgeen versnipperend werkte. De extra belasting gold echter niet voor de universiteit van Utrecht, waar, zoals reeds opgemerkt, Ackersdijck in 1848 in de gelegenheid werd gesteld zich te specialiseren op dat vakgebied. Dat leidde in Utrecht weliswaar tot een hoog niveau van vakbeoefening, doch niet tot een verzelfstandigde studierichting staathuishoudkunde.

In de tweede helft van de negentiende eeuw vroeg Thorbecke de universiteiten om speciaal voor de abiturienten van de HBS-en studierichtingen in te richten, waarbij een studierichting staathuishoudkunde voor de hand lag. Het verhaal gaat, dat de universiteiten van Leiden en Utrecht zich te chic voelden om op dat verzoek in te gaan. Zij zouden het beneden hun stand vinden om HBS-ers als student aan te trekken. Dit argument is pertinent onjuist, omdat HBS-ers toch al in grote getale naar deze universiteiten kwamen, met name voor de studies natuurwetenschappen en medicijnen. Ongeveer 50% van de abiturienten studeerden door aan de universiteiten, die daarom geen behoefte hadden aan een extra lokkertje voor HBS-ers in de vorm van een studierichting staathuishoudkunde.

Studenten die met een vooropleiding HBS aan de Utrechtse universiteit studeerden, deden het bovendien in het algemeen goed en er was daarom ook geen reden hen te weren. Er waren er zelfs verschillende bij die later een Nobelprijs wonnen, zoals in 1975 Tjalling Koopmans voor economie. Naar hem is het wetenschappelijk instituut van de nieuwe economieopleiding van de Universiteit Utrecht vernoemd.

Voorgaande factoren speelden vooral een rol in de negentiende eeuw en in de aanvang van de twintigste eeuw, maar geen van deze factoren was op zichzelf van voldoende gewicht om een zelfstandige studierichting staathuishoudkunde te blokkeren. In wisselende combinaties kan dat echter wel het geval zijn geweest, zeker in combinatie met nog een factor, die ik van

22. Door de theologische faculteiten was een claim gelegd op het mogen doceren van staathuishoudkunde en statistiek, omdat kennis daarvan nuttig werd geoordeeld om pastorale werkers op het platteland in staat te stellen hun gemeenteleden ook met economische adviezen te kunnen bijstaan. Om die reden was in de eerste helft van de negentiende eeuw het vakgebied gedurende enkele decennia onderdeel van de opleiding van theologen. Later in de negentiende eeuw werd dit argument aangepast aan de veranderde economische omstandigheden en ging het om het kunnen bijstaan van het stedelijke proletariaat. Zie o.m.: D.J. Bos, “Een kring van achtbare mannen”. De sociale positie van (hervormde) predikanten in negentiende-eeuws Nederland’, in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* 5 (1997), p. 13-51, m.n. 29-35.

dominante betekenis acht. Die factor is het sinds 1720 bestaan van een florerende studierichting staatswetenschappen binnen de Faculteit Rechtsgeleerdheid, waarin staathuishoudkunde en statistiek kernvakken waren, die kwalitatief op hoog niveau werden gedoceerd. Dat maakte de stichting van een zelfstandige studierichting staathuishoudkunde in feite overbodig, omdat de vraag naar *pure* staathuishoudkundigen in de negentiende eeuw kleiner was, dan de vraag naar op het domein van de bestuurswetenschappen gerichte staathuishoudkundig, geschoolden juristen.

De factor van de beperkte vraag naar pure staathuishoudkundigen kan overigens niet verklaren waarom er in de twintigste eeuw geen aparte studierichting staathuishoudkunde aan de universiteit van Utrecht tot stand is gekomen. Naast de reeds lang bestaande vraag naar staathuishoudkundigen voor ambtelijke en politieke functies (en in beperkte mate voor het middelbaar onderwijs), kwam er in de twintigste eeuw namelijk ook een vraag opzetten vanuit het bedrijfsleven. Het argument van te weinig potentiële studenten ging toen niet langer op. De vraag uit het bedrijfsleven betrof echter praktisch uitsluitend bedrijfseconomisch geschoolde afgestudeerden op het gebied van de handelswetenschappen. Uit het bedrijfsleven kwam geen vraag naar afgestudeerden met een algemene staathuishoudkundige vorming, zoals dat aan de Utrechtse universiteit werd geboden. De additionele vraag uit het bedrijfsleven ging dus aan Utrecht voorbij maar in Rotterdam en Amsterdam werd op die vraag uit de praktijk naar specifiek, bedrijfseconomisch geschoolde afgestudeerden ingespeeld door het stichten van de Nederlandse Handelshogeschool in 1913 (nu Erasmus Universiteit) en in 1922 van de Faculteit voor Handelswetenschappen aan de toenmalige Gemeente Universiteit van Amsterdam. Slechts in de marge van de handelswetenschappen werd aan deze instellingen de algemene staathuishoudkunde gedoceerd, maar dat onderwijs haalde bij lange na niet de kwantiteit en kwaliteit van het staathuishoudkundige onderwijs aan de universiteit Utrecht. Kennelijk werd het kwaliteitsverschil met name in Rotterdam sterk gevoeld, want daar werd gereageerd met de instelling van een *staatkundige* afstudeerrichting binnen de economie. Daarmee werd een provocerende, regelrechte concurrentiestrijd aangegaan met de staatkundige studierichting van de Utrechtse rechtenfaculteit. Een represaille van de universiteit van Utrecht, in de vorm van de start van een economische faculteit, bleef uit.

Pas in 1962 kwam er een bescheiden reactie door de aanstelling van Roelof Slot die belast werd met onderwijs en onderzoek in de bedrijfseconomie en dat op hoog niveau deed. Door

een gebrek aan personele middelen bleef dat onderwijs in de bedrijfseconomie wat betreft diversiteit echter beperkt. De stap naar een studierichting met een verscheidenheid aan algemene - en bedrijfseconomische vakken werd in die tijd in Utrecht niet genomen. Dat had verschillende oorzaken. Ten eerste had dat budgettaire redenen: het Rijk zat aan de geldkraan en hield die kraan dicht. Ten tweede was dat het spreidingsbeleid: Maastricht kreeg wel een economische faculteit. Ten derde speelde een aantal factoren die specifiek waren voor de universiteit van Utrecht.²³

Met die specifieke factoren kom ik tot een afronding van dit afscheidscollege dat in hoge mate het karakter heeft van memoires en dus gevuld is met subjectieve impressies.

Ter inleiding eerst dit: iets niet aan de orde stellen kan een effectieve vorm van lijdelijk verzet zijn. Als er in de notulen van de universitaire bestuursorganen niets te vinden is over pro's en contra's ten aanzien van de komst van een economische faculteit, zegt dat niet alles.

Uit gesprekken - voornamelijk in de beginjaren zeventig - is mij gebleken dat mijn voorgangers na de Tweede Wereldoorlog niet gekant waren tegen de stichting van een economische faculteit, als zij zelf daarin maar geen zitting hoefden te nemen. Van de hoogleraren Valk, Oort, Slot en mijzelf weet ik dat er de vrees was bij de komst van een economische faculteit te worden opgeslokt als bouwdecaan en dat wij niet meer zouden toekomen aan het eigenlijke werk van een hoogleraar staathuishoudkunde. Daarnaast waren wij bevreesd dat wij in een dergelijke faculteit zitting zouden moeten nemen als specialist in een onderdeel van de economie, waardoor de status van generalist, waar wij sterk aan waren gehecht, verloren zou gaan. Dus wij voelden ons niet geroepen om een economische studierichting te propageren, maar wij spraken ons er ook niet openlijk tegen uit.

Typerend is, dat toen in de beginjaren zeventig in toenemende mate van de vrije studierichting in de rechten door studenten gebruik werd gemaakt om die geheel te vullen met economische vakken, daarop uitsluitend werd gereageerd door een minimum aantal studieurs voor rechtenvakken te eisen. Het leidde dus niet tot een pleidooi om in Utrecht een zelfstandige studierichting economie in te stellen. Zelf zweeg ik ook over die mogelijke oplossing om te voorzien in de blijkbaar vraag van studenten naar een economieopleiding,

23. Het kan ook nog eens zo zijn dat Utrecht bewust koos voor het profiel van een opleiding algemene staathuishoudkunde, passend in de traditie van de economiebeoefening aan de universiteit van Utrecht. Het zou bewust een tegenhanger moeten zijn van de bedrijfseconomische/handelswetenschappelijke opleidingen van Amsterdam en Rotterdam.

hoewel ik op dat moment fungerend decaan van de Faculteit Rechtsgeleerdheid was en hoogleraar staathuishoudkunde en het dus op mijn weg had gelegen een dergelijke oplossing te propageren. Te meer omdat ik zelf verantwoordelijk was voor de instelling van een baaierd aan economische keuzevakken, waarmee studenten de vrije studierichting vulden. Maar ik propageerde niet de instelling van een aparte studierichting economie, indachtig de hiervoor genoemde overwegingen.

Het volgende aspect speelde ook een rol. Van oudsher werd het onderwijs in de economie in de Faculteit Sociale Wetenschappen verzorgd vanuit de Faculteit Rechtsgeleerdheid. In 1971 kreeg de Faculteit Sociale Wetenschappen echter een eigen leerstoel toegewezen. Zelf was ik een van de kandidaten, maar lopende de sollicitatieprocedure kreeg ik een briefje van mijn latere collega-proximus Slot met het verzoek te solliciteren op de vacature-Oort die inmiddels was ontstaan. Natuurlijk vond ik het vreemd dat de Faculteit Rechtsgeleerdheid intervenieerde in een lopende sollicitatieprocedure in een andere faculteit. Als curiositeit heb ik dat briefje bewaard. Toen ik Slot vroeg om een toelichting op zijn, in mijn ogen vreemde, briefje, bleek er overleg te zijn geweest tussen de beide faculteiten. Het geval was dat Sj. Groenman van de Faculteit Sociale Wetenschappen en tevens rector magnificus, inmiddels op een congres Yoe Brenner had horen spreken en van hem onder indruk was geraakt. In overleg werd toen overeengekomen dat ik methodologisch als “burgerlijke”, mainstream beleidseconoom (zo heette dat in de jaren zeventig)²⁴ beter zou passen in de Faculteit Rechtsgeleerdheid en Brenner, als methodologisch normatief, beter in de Faculteit Sociale Wetenschappen. Brenner en ik scheelden methodologisch inderdaad als dag en nacht. Daarom is het ook nooit gekomen tot een nauwe samenwerking tussen beide vakgroepen, ondanks verkennende besprekingen die door Brenner werden geïnitieerd. Als die samenwerking er wel was gekomen, dan had dat kunnen werken als een katalysator voor een zelfstandige studierichting economie. Als ten minste de Faculteit Sociale wetenschappen de koudwatervrees had kunnen overwinnen dat de komst van een economische faculteit ten koste zou gaan van de bloei van de Sociale Faculteit, zoals ik eerder heb gerapporteerd in het *Utrechts Universiteitsblad*.

24. De “burgerlijk” econoom stond tegenover de marxistische, die op dogmatisch-scholastische wijze het rechtvaardigheidsbeginsel bij economische beslissingen centraal stelde, met voorbijgaan aan het efficiencybeginsel. Dat ik werd aangeduid als “burgerlijk econoom” betekent niet dat Brenner marxistisch georiënteerd was. In het werk van Brenner herken ik eerder invloeden van Rawls dan van Marx.

Als handreiking naar toekomstige onderzoekers, en verder reikt mijn pretentie niet, heb ik een aantal factoren genoemd, die een rol zouden kunnen hebben gespeeld bij het niet tot stand komen van een aparte studierichting economie aan de Universiteit Utrecht. Geen van die factoren acht ikzelf van doorslaggevende betekenis. Maar het floreren van een staatkundige studierichting met als kernvakken staathuishoudkunde en statistiek acht ik wel van dominante betekenis, te samen met bijkomende, in de tijd wisselende, factoren. Er was gewoon geen sterke behoefte omdat er in feite reeds voorzien werd in de vraag naar staathuishoudkundig onderwijs.

Tot slot wil ik er geen misverstand over laten bestaan dat ik de, in het jaar 2000, van start gegane studierichting domeingerichte economie een goede zaak vind. Ik wens de Universiteit dan ook veel succes met de uitbouw van de bachelorstudie economie tot een volwaardige faculteit, want die mag niet ontbreken bij een brede universiteit.

Ik dank U voor de aandacht die heeft willen geven aan mijn laatste college waarmee ik een periode van ruim dertig jaar als hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek afsluit. Dat doet mij een beetje pijn, omdat daarmee ook, na 187 jaar, de leerstoel staathuishoudkunde en statistiek verdwijnt. De zusterleerstoel aan de Universiteit Leiden is reeds enkele jaren ter ziele, zodat die van de Universiteit Utrecht al enige jaren de oudste leerstoel economie in Nederland is. Maar dat is bijna geschiedenis, als op 1 december aanstaande onverbiddelijk voor mij het *hora est* klinkt.

